

EEN GODSWOORD IN MENSENTAAL

*Verantwoording bij en verwerking van de heruitgave van
K.H. Miskotte, Om het levende Woord*

Jaco Zuurmond

SKANDALON
NON NOBIS SED POSTERIS

EEN GODSWOORD IN MENSENTAAL

VERANTWOORDING BIJ EN VERWERKING VAN
DE HERUITGAVE VAN
DR. K.H. MISKOTTE, OM HET LEVENDE WOORD

EIN GOTTESWORT IN MENSCHENSPRACHE

VERANTWORTUNG UND VERARBEITUNG
DER NEUAUSGABE VON
DR. K.H. MISKOTTE, OM HET LEVENDE WOORD

(mit deutscher Zusammenfassung)

A WORD OF GOD IN HUMAN LANGUAGE

INTRODUCING AND CONTEXTUALIZING
THE CRITICAL EDITION OF DR. K.H. MISKOTTE'S
OM HET LEVENDE WOORD (FOR THE LIVING WORD)

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam – Groningen,
op gezag van de rector, prof. dr. P.M. Wisse,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen te Amsterdam
op maandag 15 april 2024 om 15.45 uur

door

JACOB DIRK ZUURMOND

geboren op 10 juni 1962 te Emmen

Promotor: Prof. Dr. R.H. Reeling Brouwer
Co-promotor: Dr. F. Stark

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	7
1 Een heruitgave van <i>Om het levende Woord</i>	13
1.1 Inleiding	13
1.2 Opzet, vraagstelling en methodiek van het onderzoek	14
1.2.1 Een bijzondere versie van de heruitgave van <i>Om het levende Woord</i>	14
1.2.2 De reconstructie verantwoord	15
1.2.3 Observaties in Miskottes tekstredactie	15
1.2.4 Observaties in Miskottes omgang met zijn theologische bronnen	16
1.2.5 Analyse	17
1.2.6 Pastoraal gesprek met pastores	17
1.2.7 Een vooropmerking over de methodiek	17
1.2.8 Receptie	18
1.2.9 Leeswijzer	19
2 De reconstructie	21
2.1 Een licht gewijzigde tekst	21
2.2 Annotatie	24
2.2.1 Toelichting	24
2.2.2 Interne verwijzingen	24
2.2.3 Bijbelcitaten	24
1. 'Zuiverste razernij'	25
2. 'Eén brood'	25
3. De functie van de Bijbelcitaten	26
2.3 Een 'tekstkritische uitgave'	27
2.3.1 De eigen ontstaansgeschiedenis van de vier opstellen	27
2.3.2 Drukproeven voor editie 1948	29
2.3.3 <i>Om de Waarheid te zeggen</i> – 1971	32
2.3.4 Editie 1973	32

	1. Het ‘Woord vooraf’ uit 1973 en de verwerking daarvan in de heruitgave	33
	2. De ‘Inhoudsopgave’ van 1973 en de verwerking ervan in de heruitgave	34
3	Observaties	37
3.1	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Kwantitatieve verkenning	37
3.2	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Uiterlijke verkenning	39
3.2.1	De titels van de eerste drie opstellen	39
3.2.2	De paragraafindeling van de opstellen	40
	1. De paragraafindeling van het tweede opstel	40
	2. De paragraafindeling van het derde opstel	41
	3. De paragraafindeling van het vierde opstel	41
3.3	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Technische verkenning	42
3.3.1	Twee zeldzame inhoudelijke weglatingen	45
	1. Allegorese	45
	2. Schrift met schrift verklaren	46
3.4	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Patronen in de redactie	47
3.4.1	Nadere uitleg, precisering, aanscherping, nuancering	47
3.4.2	Veranderingen in de context	49
	1. De school van Stefan George (1934 / 1948)	53
	1934 – DE DREIGING VAN OORLOG	53
	1948 – DE HERINNERING AAN DE OORLOG	55
	2. ‘Bezet gebied’	57
	1941 - ‘BEZET GEBIED’ TIJDENS DE OORLOG	57
	1948 – ‘BEZET GEBIED’ NA DE OORLOG	60
3.4.3	Voortschrijdende theologische ontwikkeling	60
	1. Ons Heidendom, ons Jodendom	61
	GODSWOORD EN MENSENWOORD	63
	ONS HEIDENDOM	64
	ONS JODENDOM	65
	HET VERVOLG	67

2.	De preek als ‘eucharistisch geheim’	71
	‘DE EREDIENST’ (1924) EN ‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST	
	VAN 1931	71
	‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1941	73
	‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1948	74
3.	Bijbelse grondwoorden	74
	GRONDWOORDEN IN 1941/1942	75
	1941 – Het begin in <i>Tekst en uitleg</i> (Opstel II)	75
	1942 – Praktisch én fundamenteel uitgewerkt in	
	<i>In de werkplaats</i>	
	(<i>Praktische overwegingen</i> – Opstel III)	77
	1941 – Niet in <i>Het waagstuk van de prediking</i>	78
	1941 – Maar wel in <i>Bijbelsch ABC</i>	78
	1938 – Grondwoorden reeds in <i>Edda en Thora</i>	79
	GRONDWOORDEN IN 1948	80
	Grondwoorden’ en Theologische Exegese’	
	(Opstel I – 1948)	80
	‘Grondwoorden’ in de <i>Praktische Overwegingen</i>	
	(Opstel III – 1948)	82
	‘Grondwoorden’ en het <i>Waagstuk van de prediking</i>	
	(Opstel IV – 1948)	82
3.5	Synthese als richting in de redactie van 1948	83
3.5.1	Synthese via ‘grondwoorden’	84
3.5.2	Het belang van synthese	85
3.5.3	Momenten van synthese	87
4	Miskottes omgang met zijn bronnen – Rosenzweig en	
	Barth in de Werkplaats – Het woord als actuele Ont-	
	moeting	91
4.0	Inleiding – “Erzähl du mir einmal gelegentlich das unentbehrlich	
	Neue, das ich bei ihm zu lernen hätte!”	92
4.1	Barth als bron	94
4.1.1	Inleiding	94
4.1.2	De structuur van het eerste opstel – Barth als fundament	
	van het hele boek	95
	1. Paragraaf 1 als deel van de inleiding	96
	2. Paragraaf 2 als deel van de inleiding	96
	3. Paragraaf 3 als deel van de inleiding	96
	4. Paragraaf 4 als deel van de inleiding	98
	5. Paragraaf 5 als het inhoudelijke begin	102
4.1.3	Barth geciteerd	103
4.1.4	Raakpunten met Barth	106
B. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – FRIEDRICH-WILHELM MARQUARDT		112

4.2	Rosenzweig als bron	116
4.2.1	Inleiding	116
4.2.2	Rosenzweig in de hoofdtekst	116
4.2.3	Rosenzweig in de annotatie	118
	1. De opdracht van de exegese (I)	118
	2. In de werkplaats (II)	120
	3. Het waagstuk van de prediking (IV)	121
4.2.4	Rosenzweig niet geannoteerd	122
	1. In de werkplaats (II)	122
	2. Praktische overwegingen (III)	126
	3. Het waagstuk van de prediking (IV)	127
4.2.5	‘Grammatica’	128
	1. Opstel III en IV	128
	2. Opstel II	128
	LOGICA EN GRAMMATICA	128
	DE NIEUWE AANSPRAAK	129
	HET IDIOOM VAN ISRAËL	131
4.3	Een drievoudige terugblik op de afgelegde weg	134
C. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – VERGODDELIJKING VAN DE TAAL? – JAN MUIS EN FRIEDRICH-WILHEM MARQUARDT		136
5	Analyse: Eenheid door de 1948-redactie	139
5.0	Inleiding: doelstelling en methode	139
5.1	Oorspronkelijke consistentie en onderling verband	140
5.1.1	Het opstel over ‘theologische exegese’ als vooronderstelling van Opstel II en III	141
5.1.2	Verdieping van kerngedachtes uit Opstel IV ín het opstel over ‘theologische exegese’	143
	1. Incarnatie	143
D. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – INCARNATIE EN COMMUNICATIE – GIJS DINGEMANS		145
	2. De exegeet als priester – van 1931 naar 1934	149
5.1.3	‘Prediking en eucharistie’ in de praktijk – het derde opstel	151
	1. Het sacramentele karakter van de preek – editie 1941 als tussenstap	152
	2. Het sacramentele karakter van de exegese – van het vierde opstel in 1941 naar het derde van 1942	153
5.2	Oorspronkelijke verbinding vanuit de context	155
5.3	Verbindende begrippen en thema’s in editie 1948	156

5.3.1	Intensivering van de oorspronkelijke verbindende begrippen en thema's	156
	1. Incarnatie als verbindend begrip in 1948	156
	2. Het sacramentele karakter van de preek als verbindend thema in 1948	158
E. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – SACRAMENT EN WAARHEID – MAARTEN DEN DULK		160
5.3.2	Andere verbindende begrippen en thema's in editie 1948	167
	1. Geen 'bijzondere hermeneutiek'	167
	2. 'Theologische exegese' (en de drieslag 'heiden, jood en christen') als verbindende formulering	169
	3. 'Heden'	171
5.4	Teleologie	175
5.5	'Om het levende Woord' – <i>Dabar</i>	177
6	Conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek	181
6.0	Ter inleiding op de conclusies	181
6.1	De bruikbaarheid van de heruitgave	181
6.2	De vrucht van de 'fenomenologische' methode	182
6.3	Ontdekkingen onderweg	184
	6.3.1 Wetenschappelijke zakelijkheid	184
	6.3.2 Contextuele theologie	185
	6.3.3 Invloed van Buber en Rosenzweig – 'grondwoorden'	185
	6.3.4 Rosenzweig en Barth virtueel in gesprek	186
	6.3.5 De menselijkheid van de Schrift	187
	6.3.6 Theologische exegese	188
	6.3.7 <i>Dabar</i>	188
6.4	Tijd voor echte receptie	189
	TOMSON	189
	MUIS EN MARQUARDT	190
	DINGEMANS	190
	DEN DULK	190
6.5	<i>Om het levende Woord</i> als 'pastoraal gesprek'	191
Bijlage bij hoofdstuk 6:		
	Evaluatie – Overzicht van hoofd- en deelvragen	195
Samenvatting		197
	Tekstkritiek en annotatie in de heruitgave	
	– De bijlage	197
	Centrale onderzoeksvraag en methodiek	
	– Hoofdstuk 1	198

Verantwoording heruitgave	
– Hoofdstuk 2	199
Observaties in de 1948-redactie	
– Hoofdstuk 3	200
Miskottes omgang met zijn bronnen (exemplarisch)	
– Hoofdstuk 4	201
Analyse van de samenbindende werking door de eindredactie van 1948	
– Hoofdstuk 5	202
Zusammenfassung	207
Textkritik und Kommentierung in der Neuauflage	
– Der Anhang	207
Zentrale Forschungsfrage und Methodik	
– Kapitel 1	208
Bilanz der Neuauflage	
– Kapitel 2	210
Beobachtungen in der Ausgabe von 1948	
– Kapitel 3	210
Miskottes Umgang mit seinen Quellen (exemplarisch)	
– Kapitel 4	212
Analyse der kohäsiven Wirkung der Endredaktion von 1948	
– Kapitel 5	213
Summary	217
Text criticism and annotation in the reissue	
– The appendix	217
Central research question and methodology	
– Chapter 1	218
Justification for reissue	
– Chapter 2	219
Observations in the 1948 redaction	
– Chapter 3	220
Miskotte's treatment of his sources (exemplary)	
– Chapter 4	221
Analysis of the cohesive effect through the 1948 final redaction	
– Chapter 5	222
Dankwoord	225
Curriculum Vitae	227
Gebruikte literatuur	229
Register van namen	236

1 | Een heruitgave van *Om het levende Woord*

1.1 Inleiding

DE EERSTE GROTE PUBLICATIES van Kornelis Heiko Miskotte nadat deze in 1945 benoemd is tot kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, bestaan uit verzamelbundels waarin werk is bijeengebracht dat al geschreven was tijdens de 24 jaren predikantschap welke aan zijn hoogleraarschap voorafgingen: In 1946 verschijnt de bundel *In de gecroonde allemansgading*,¹ waarin, door derden, werk van Miskotte is samengebracht dat verscheen tussen februari 1920 (inclusief enig ‘jeugdwerk’) en oktober 1945. In het jaar daarna, 1947, verschijnt *De blijde wetenschap*,² een *toelichting in 12 hoofdstukken op Zondag I-XII van de Heidelbergse Catechismus*, gebaseerd op een serie bijdragen aan het *Amsterdams Kerkbeurten Blad* uit begin 1942.

Oók in de bundel *Om het levende Woord*, welke vervolgens in 1948 verschijnt, wordt teruggegrepen op eerder verschenen artikelen. De vier oorspronkelijk, goeddeels³ op zichzelf staande artikelen zijn echter door Miskotte met het oog op hun samenvoeging, zo meldt Miskotte zelf in zijn voorwoord, “ingrijpend bewerkt en aanmerkelijk uitgebreid.” Een snelle vergelijking leert dat een kleine 60% van de tekst van 1948 nieuw aan de oorspronkelijke teksten is toegevoegd. *Om het levende Woord* is derhalve veel meer dan een verzamelbundel. Door de omwerking is een nieuwe eigenheid ontstaan, waarmee de bundel beschouwd

---

¹ K.H. Miskotte, *In de gecroonde allemansgading: keur uit het verspreide werk van Prof. Dr. K.H. Miskotte*, red. W.C. Snethlage en E.A.J. Plug (Nijkerk: Callenbach, 1946).

² K.H. Miskotte, *De blijde wetenschap* (Nijkerk: Callenbach, 1947), in: K.H. Miskotte, *De kern van de zaak / De blijde wetenschap*, red. J.T. Bakker en D. Monshouwer, Verzameld Werk (Kampen: Kok, 1989).

³ Het tweede en derde artikel, resp. *In de werkplaats* en *Praktische overwegingen*, staan wel in een oorspronkelijk onderling verband.

kan worden als de eerste grote publicatie van Miskotte sinds het begin van zijn hoogleraarschap.

De wetenschap doet dan ook volop mee in de bundel. Miskotte citeert en refereert breed en vaak uit het wetenschappelijk discours door de verschillende tijden heen. Impliciet geeft hij zo, als nieuw hoogleraar, een academisch visitekaartje af. Tegelijk is de bundel gericht op de concrete kerkelijke praktijk, *in casu* die van de contemporaine prediking: “Men zal bemerken, dat de wetenschappelijke discussie in dit boek zo verwerkt is, dat het tot een pastoraal spreken met pastores komen kan”, zo omschrijft Miskotte in hetzelfde voorwoord van 1948, veelzeggend, zijn bedoeling met het boek. *Om het levende Woord* wil, zo zal gaandeweg dit onderzoek steeds weer blijken, uitdrukkelijk een hermeneutisch-homiletisch werk zijn. In *Om het levende Woord* richt Miskotte zich bijgevolg zowel op de wetenschap als op de kerkelijke praktijk, en wel in hun onderlinge verbondenheid.

In feite is deze dubbele gerichtheid ook bepalend geweest voor de heruitgave van *Om het levende Woord*. De heruitgave van het boek, waarvan de vroegste wortels precies een eeuw oud blijken, beoogt een praktische bruikbaarheid, vooral gericht op de hedendaagse prediking, maar daarnaast eveneens een wetenschappelijke bruikbaarheid, zowel gericht op de theologiegeschiedenis als op de hedendaagse homiletiek. Beide facetten worden in navolgend onderzoek allereerst verantwoord (‘reconstructie’) én verkend (‘observaties’ welke leiden tot ‘analyse’).

1.2 Opzet, vraagstelling en methodiek van het onderzoek

1.2.1 Een bijzondere versie van de heruitgave van *Om het levende Woord*

De heruitgave van K.H. Miskotte, *Om het levende Woord* wordt als bijlage bij deze dissertatie aangeboden. Deze heruitgave omvat een reconstructie van de tekst van Miskotte. ‘Reconstructie’ betekent echter niet alleen dat de tekst wordt aangeboden op een voor hedendaags gebruik adequate wijze. Vooral wil de heruitgave inzicht geven in de ontstaansgeschiedenis van het boek.

De heruitgave zal, in één band samengebracht met een soortgelijke heruitgave van *Bijbels ABC*, worden uitgegeven als deel XVI van het *Verzameld Werk van Dr. K.H. Miskotte*. Vanwege het aldaar geldende profiel kent de versie binnen het *Verzameld Werk* echter een eenvoudige vormgeving en bevat deze slechts een minimale annotatie. Vanwege deze beperkingen is ervoor gekozen om als bijlage bij deze dissertatie een zgn. ‘studieuitgave’ van de heruitgave te verzorgen waarin het t.b.v. de heruitgave verrichte bibliografische alsmede contextgerichte onderzoek beter in beeld konden wordt gebracht. Bijzonder aan deze ‘studieuitgave’ is allereerst de aangepaste visuele weergave van de tekst, welke volledig gericht is op het optimaal – dat wil zeggen: nauwkeurig en overzichtelijk – in beeld brengen van de tekst-ontwikkeling van de verschillende opstellen

Register van namen

Adorno, Th.W.	56	Ehrenberg, R.	125
Althusser, L.	161	Floor, W.	166
Ambrosius	46	George, S.	53, 54, 96
Aquino, Th. van	74, 159	Gunning, J.H.	91, 177
Barth, K. ...	17, 27, 32, 46, 60, 84, 91–95, 98, 100, 102–112, 114–116, 118, 119, 121, 123, 127, 130, 133–137, 140, 145, 146, 165, 172, 174, 178, 184, 186, 189, 190, 196, 201, 202, 204, 221, 222, 224	Haitjema, T.L.	28, 171
Benjamin, W.	56	Halevi, J.	117
Berkvens-Stevelinck, C.	25, 30, 120	Hamann, J.G.	128, 138
Bertram, E.	55, 57	Hasselaar, J.M.	165
Boer, D.	161	Hegel, G.W.F.	124, 125
Breukelman, F.H.	74, 81	Hertog, C.C. den	49
Brod, M.	61, 127	Hertog, G.C. den	56
Buber, M. .60, 75–77, 81, 116, 119, 185		Hieronymus	130
Bultmann, R.	165	Husserl, E.	119
Burger, C.B.	174	Jong, D. de	106
Calvijn, J.	128	Knorr van Rosenroth, C.	174
Cohen, H.	61, 117	Koopmans, Jan	226
Dingemans, G.D.J. ..	145–147, 190	Kruijf, G.G. de	61
Doude van Troostwijk, C.	106	Kuiper, P.C.	23
Dulk, M. den ..	160, 162, 163, 165, 166, 190	Lagarde, P. de	150
Dürer, A.	35, 41, 45, 139, 202	Landmann-Kalischer	21
Ebner, F.	138	Leede, H. de	70, 167
		Leeuw, G. van der	74
		Levinas, E.	76
		Locher, B.	28
		Loen, A.E.	128, 138
		Mann, Th.	57
		Marquardt, F.-W.	113–116, 136–138, 155, 189, 190

Mietus, L.	21	116–138, 178, 185, 186,
Miskotte, Noortje (dochter)	23	189, 190, 201, 202
Muis, J.	116, 136, 161, 190	
Nietzsche, F.	55	Schleiermacher, F. ....
Nobel, N.A.	117	190
Pascal, B.	63	Slotemaker de Bruine, M.C. ...
Plato	21, 53	139
Posthumus Meyjes, C.B.	116	Smelik, K.A.D. ....
Rashkover, R.	93	69
Reeling Brouwer, R.H. 53, 92, 116,	147	Stark, F. ....
Rosenstock-Huussy, E. ...	116, 125,	167, 193
133, 137		Tomson, P.J. ....
Rosenzweig, F.	17, 61, 66, 70,	68, 189
75–78, 81, 84, 91–93, 112,		Velden, M.G.J. van der ....
		145
		Visser, M. ....
		112
		Wisse, P.M. ....
		188
		Zwiep, N. ....
		57